

NOMADAN FOYDALI QAZILMALARNI HOSIL BO'LISHI VA ISHLATILISHI

Panjiyev Hikmat Ahadillayevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

E-mail: hikmat.panjiyev02@mail.ru

Murodullayev Mironshoh Zafar o'g'li

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti talaba

ANNOTATSIYA

Maqolada nomadan foydali qazilmalarni hosil bo'lishi, turlari va sanoatda ishlatilishi kiltirilgan. Gill konlari stratosferada tarqalishi va kimyoviy nurash maxsulotlarda cho'kmaga tushish, tuzli va korbonatli jinslar kimyoviy cho'kish yuli bilan hosil bo'lishi kiltirilgan.

Kalit so'zlar: *Nomadan, ohaktosh, dolomit, oolitlar, konkretsiyalar, kalsit, gips, angidrit, tuz.*

ABSTRACT

The article describes the formation, types and industrial use of minerals. It is believed that gill deposits spread in the stratosphere and are deposited in chemical weathering products, salt and carbonate rocks are formed by chemical precipitation.

Key words: *Nomadan, limestone, dolomite, oolites, concretions, calcite, gypsum, anhydrite, salt.*

Nomadan foydali qazilmalar iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri, ular fizik va fizik-kimyoviy xossalari, mineral tarkibi jihatdan ulardan turli mahsulotlar hamda qurilish materiallar olish mumkin bo'lgan xomashyolar kiradi. Nomadan foydali

qazilmalar guruhiga 130 dan ortiq sanoat turidagi foydali qazilmalarni o'z ichiga oladi. Nomadan foydali qazilmalar endogen va ekzogen jarayonlarda hosil bo'ladi. Foydali qazilmalarni tabiiy holda yoki biror ishlov berish orqali qo'llaniladi. Shuning uchun ularni o'rganishda miqdoridan tashqari texnik, fizikkimyoviy xossalari ham hisobga olinadi. Shu sababli ularga standart, texnik sharoit, konditsiya talablari qo'yiladi.

Nomadan foydali qazilmalarga gill konlari, korbonatli konlar, mineral tuzlar, grafit konlari, oltingugurt konlari, fosforitlar, kaustobiolitlar va boshqa sanoat uchun muhim ahamiyatli konlari mavjud.

Gilli jinslar tabiatda juda keng tarqalgan. Ular stratisferadagi cho'kindi jinslarning yarmidan ko'pini tashkil etadi. Gilli jinslar fizik kimyoviy mexanik va biokimyoviy nurashlar natijasida bo'lakli zarralari va kolloid-kimyoviy mahsulotlarining kristallanishi natijasida hosil bo'ladi.

Gilli jinslarning zichlashmagan va metamorfizmga uchramagan turlari yuqori g'ovaklikka ega bo'ladi. Suv bilan aralashtirilganda xamirsimon massa hosil qiladi.

Gilli jinslar mineral tarkibiga ko'ra kaolinitli, gidroslyudali, montmorillonitli paligorskitli va boshqa ko'plab turlarga bo'linadi.

Gilli jinslarning granulometrik tarkibi. Gilli jinslar asosan polidispersli, turli o'lchamdagi zarrachalardan tashkil topgan bo'ladi. Ularning orasida diametri 0,005 mm dan kichik bo'lganlari 30-60 % ni tashkil etadi. Odatda gilli jinslar tarkibida alevrit zarralari va qum donalari ham uchraydi. Ammo ular kam miqdorda bo'ladi.

Gillar vaqt o'tishi bilan yuqori harorat va bosim ta'sirida argillitlarga va gilli slanetslarga aylanib ketadi.

Ishlatilishi. Gillar oziq-ovqat sanoatida yog', vino va sharbatlarni, neft mahsulotlarini tozalashda, burg'ilash eritmalarini tayyorlashda, sovun va atir-upa mahsulotlari ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Toza, yuqori sifatli montmorillonitli gillardan dorilar tayyorlanadi.

Karbonatli jinslarga turli ohaktoshlar, bo'r, ohakli tuflar, dolomitlar va aralash tarkibli jinslar kiradi. Ular qatlamlar, ba'zan yuzlab va minglab metr qalinlikdagi qatlamalar va noto'g'ri shakldagi tanalar, linzalar, konkretsiyalar holida bo'lib, asosan

kalsit guruhidagi minerallar yoki ohakli organizmlarning skeletlaridan tuzilgan bo‘ladi.

Karbonatli jinslarning asosiy jins hosil qiluvchi minerallari kalsit, dolomit, ba‘zan aragonit, ankerit, temir-magnezial karbonatlardir. Aralash tarkibli jinslarda muhim komponentlar bo‘lib gil minerallari, angidrit, gips, opal, xalsedon va kvars sanaladi. Ba‘zi bir karbonatli jinslar tarkibida sezilarli miqdorda glaukonit, organik uglerod va bitumli moddalar, temir va og‘ir metallarning sulfidlari uchraydi. Ko‘plab karbonatli jinslar turli terrigen jinslar bilan boyigan bo‘ladi. Gil minerallari gidroslyuda va montmorillonitdan iborat.

Dolomitli jinslar xalq xo‘jaligida katta amaliy ahamiyatga ega. Ular metallurgiya sanoatida issiqbardosh material, rezina, kabel, lak-bo‘yoq, shisha va polimer materiallar ishlab chiqarishda to‘ldiruvchi hamda mahsulot sifatini yaxshilovchi komponent sifatida ishlatiladi.

Dolomitlarning turli sanoat sohalarida qo‘llanilishida ularning ma‘lum xossalardan foydalaniladi. Masalan, metallurgiyada materialning issiqbardoshligi muhim. Bunday materialdan domna va marten pechlarini hamda sement aralashmasini kuydiruvchi yuqori haroratli pechlarni futerovka qilishda foydalaniladi. Shu maqsadda ulardan 2300°S haroratga chidaydigan issiqbardosh g‘ishtlar tayyorlanadi. Kulolchilik buyumlarini glazurlash, yuvuvchi va tozalovchi maishiy kimyo tovarlarini ishlab chiqarishda ularning tozaligi va oqligi muhimdir.

Bo‘r qurilishda qo‘llaniladi hamda mergel bilan birga sement tayyorlash uchun muhim xom ashyodir.

Mergellar sement ishlab chiqarishda keng qo‘llaniladi. Bunda to‘rtidan biri gillardan va to‘rtidan uch qismi kalsiy karbonatdan iborat bo‘lgan mergellar eng muhim mineral xom ashyo hisoblanadi. Kremnezyomli mergellar adsorbent sifatida ishlatiladi.

Respublikamiz hududida karbonatli jinslar turli davr yotqiziqlari orasida keng tarqalgan bo‘lib, juda yirik konlarni hosil qilgan. Paleozoy erasining devon va karbon davrlarida hosil bo‘lgan ohaktoshlar va dolomitlar butun bir tog‘ tizmalarini tashkil etadi. Ular qurilish materiallari sifatida va sement ishlab chiqarish sanoatida juda keng qo‘llaniladi.

Tuzlar asosan kimyoviy cho'kma sifatida hosil bo'ladi. Shuning uchun ularning konlari asosan ekzogen cho'kindilar hisoblanadi. Sanoat miqyosida qazib olinadigan konlar asosan qadimgi davrda suv havzalarida hosil bo'lgan va keyin qatlamlar ostida ko'milib ketgan konlardir. Tuz to'plamlarining birlamchi shakli qatlam shaklida bo'ladi. Ularning qalinligi bir necha santimetrdan 500–1000 metrgacha. Ular juda katta maydonlarda tarqalgan bo'ladi. Agarda tektonik kuchlar ta'sir etsa, tuz qatlamlari gumbazlarni tashkil etadi. Tuz konlari ochiq holda, burg'i quduqlari orqali eritilib yoki lahimlar kavlab o'tish yordamida qazib olinadi.

Ishlatilishi. Tuzlar turmushda, shuningdek kimyo sanoatida, qurilishda va meditsinada keng qo'llaniladi. Osh tuzi xalq xo'jaligining 1500 dan ortiq sohalarida qo'llaniladi. Uning asosiy qismi (60-65%) oziq-ovqat maqsadlarida va qolgan qismining deyarli barchasi kimyo sanoatida ishlatiladi.

Gipsdan qurilishda foydalaniladigan olibastr olinadi. Undan formovka maqsadlarida, meditsinada foydalaniladi. Qurilish sanoatida foydalaniladigan gipsda $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ miqdori 85% dan kam bo'lmasligi lozim. Sementga qo'shimcha sifatida ishlatiladigan gipsda $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ 90% dan kam bo'lmasligi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

- 1. O. Qo'shmurodov, B. Shukuriddinov. Foydali qazilmalar va ularning konlari Toshkent «Iqtisod-moliya»2010*
- 2. Betextin A.G. Mineralogiya kursi. T. «O'qituvchi», 1969.*
- 3. Qo'shmurodov O., Qodirov M.H. Petrografiya. T. «Universitet», 1994.*
- 4. Qo'shmurodov O., Koneyev R.I., Umarov A.Z. Mineralogiya. T. «Universitet», 2005.*
- 5. Татаринов П.М. Месторождения твердых полезных ископаемых. М. «Недра», 1975.*
- 6. Геология и полезные ископаемые Узбекистана. «Университет», 1999.*